
МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.12

В. Завальнюк,

кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права НУ «ОЮА»

ПРАВОВИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ЯК ПРОЯВ ПРАВОВОЇ АНТРОПОЛОГІЗАЦІЇ

Антропологія вивчає серед іншого походження й історичну еволюцію людини. Існують такі цілком сформовані окремі її напрями, як фізична антропологія, що містить палеонтологію, вчення про антропогенез і морфологію людини, і філософська антропологія, що досліджує загальну природу людини у співвідношенні зі світом. Відносно недавно почала виростати і третя гілка антропології — соціальна або культурна антропологія, що формується на базі досягнень, насамперед етнографії та етнічної антропології. Концептуальне її оформлення, перетворення в науку відбувається зараз, на наших очах [1].

Через своє особливе становище в природі і у світі людина повинна шукати способи врівноважити свою «поставленість на ніщо», керувати своїм життям, доробляти себе. Вона потребує штучного додатку. Робить вона це за допомогою своєї діяльності. Там, де є людина, неминуче з'являється культура. Джерело культури — необхідність створення рівноваги між життєвими центрами і ексцентричним Я.

Так, на підставі антропологічного принципу стає можливим і розуміння культури як самостійної реальності, що розвивається за своїми законами.

Зафіксована криза західної традиції права змушує звернутися до питань різноманіття існуючого правового світу з його унікальними правовими культурами. При цьому в новому світлі постає проблема прав і обов'язків людини як найважливіших компонентів права [2].

Очевидно, ігнорування обов'язків у праві є настільки ж небезпечним, як і недооцінка ролі прав. Пізнання всього правового досвіду людства, врахування розбіжностей менталітетів, культур, економічних умов і політичної специфіки, що складаються на національному рівні, дає можливість уникнути ідей перебільшення однаковості. Тут розкриваються можливості юридичної антропології, що не лише дозволяє виділити загальноправові тенденції, визнати правове різноманіття, а й врахувати антропологічний дуалізм сучасного права: на Заході — із визначальною роллю прав і на Сході — із визначальною роллю обов'язків. У зв'язку з цим мають враховуватися як специфічні риси національного правового розвитку України, так і її належність до євразійської цивілізації. Значущі особливості нашої політичної географії, для якої, по-перше, створене є результатом того чи іншого впливу; по-друге, традиційна орієнтація політики не на право, а на силу; по-третє, характерна постійна опозиція влади й народу. Одним із проявів антропологічного принципу, найважливіших якостей правової культури особи є розуміння громадянином єдності своїх прав та обов'язків, відповідне ставлення до реалізації того та іншого.

Відомо, що людину вивчають понад двісті наук, і кожна з них знаходить у ній свій предмет. Зрозуміло також, що для гуманітарних наук загальним об'єктом є не стільки сама людина, скільки людина, взята у співвідношенні з її соціальним

і природним оточенням. Так, філософія вивчає співвідношення «людина і світ», соціологія — «особистість і суспільство», соціальна психологія — «особистість і група», психологія — «індивід і його особистість», соціальна екологія — «людина і природа», етнопсихологія — «індивід і етнос», психоаналіз — «індивід і соціальне життя» та ін. Соціальна (культурна) антропологія досліджує питання взаємодії людини з культурою, в рамках якої вона існує і діє. Іншими словами, вона вивчає людину через призму її культури. Отже, в рамках співвідношення «людина — культура» її цікавить людина як природна істота, становлення її особистості в історії та конкретному соціальному середовищі, типові ситуації її взаємин з іншими людьми, які належать як до «своєї», так і до іншої культур, відхилення в її поведінці і діяльності від прийнятих у певній культурі ціннісно-нормативних координат. Це мікрорівень соціального життя.

В. С. Нерсисянц зазначає: «Правову культуру умовно можна назвати «другою природою» («другою натурою»). Але ця «друга природа» не механічна прибудова до базової «першої природи», а культурна трансформація, культуризація та культивуація усієї (єдиної) природи окремих людей і народів» [3].

Правова культура є втіленням засобів, способів і результатів юридичної діяльності. У правовій культурі виділяється зовнішня правова культура (периферійна правова культура), яку становлять позиції її цінності населення, і внутрішня правова культура (центральна правова культура), головний зміст якої визначає професійна юридична діяльність та її результати. Рівень розвитку правової культури багато в чому визначений змістом внутрішньої правової культури, її спрямованістю на особистість, цілісністю. Звідси відзначене науковцями значення юридичної еліти у вирішенні проблем правового розвитку, удосконаленні правової культури [4; 5].

Однак розуміння повсякденної культури людини неможливе без з'ясування принципових положень про культуру взагалі, її функцій, чинників розвитку,

взаємодії культур, розвитку символічних систем. Ці питання вивчає культурологія. Але культурологія досліджує культуру так, як політекономія вивчає економіку, політологія — політику, медицина — хвороби людини, тобто як області, хоча й зобов'язані своїм походженням і розвитком активності людини, але розглядаються поза самою людиною. Соціальна ж антропологія намагається дослідити саму людину у співвідношенні з продуктом її ж активності — культурою, прагне поєднати соціальне та культурне, вивчити чинники, механізми та ступені оснащення тих або інших соціальних процесів із використанням культурних атрибутів: цінностей, норм, зразків тощо. Інакше кажучи, вона ставить за мету інтегрувати навколо людини знання, насамперед із соціології, культурології, психології та етнографії [6].

Історичний процес генезису права, його буття та існування протікають у контексті загального культурного формування та розвитку людини. Право як культурний феномен — частина загальнолюдської культури. Правова культура, за визначенням В. С. Нерсисянца, — весь правовий космос, що охоплює всі компоненти правової форми суспільного життя людей. Вона полягає у здібності, вмінні жити за цією формою, якій протистоїть неоформлена (невизначена, хаотична) фактичність, тобто докультурна та некультурна безпосередність (неупорядкована правовою формою) простота [3].

Людина розглядається в аспектах «людина — культура» і «людина в різних культурах». При цьому людина розуміється і як індивід, і як група («громадська людина»), і як особистість (культурна складова людини), і як родова істота («суспільна людина»). Конкретне застосування терміна залежить від контексту: таке розширення поняття «людина» дає змогу підвищити евристичні можливості основного терміна і водночас зберегти зміст категорії «людина» на всіх рівнях узагальнення. Проблемне ж у полі культури обмежується антропологічним розумінням культури, перш за все як ціннісно узагальненого

та соціально відібраного життєвого і професійного досвіду безлічі людей.

До речі, саме поняття «правова культура» викликає як схвалення, так і критику серед юристів. Нарікання пов'язані з тим, що «культура» — термін більш антропологічний і соціологічний, ніж юридичний. Інкорпоруєчи це поняття в правознавство, юристи неминуче погодилися з тими труднощами, які спричинила інтелектуальна операція з розробки та обґрунтування правової культури. Зокрема, її недоліки вбачаються в слабкій здатності до формалізації, чіткості та однозначності, а ці властивості понять, як відомо, юристами дуже шановані. Переваги ж, навпаки, полягають в тому, що правова культура сприяє ідентифікації правосвідомості, визначає правовий статус людей, впливає на правову діяльність і в підсумку слугує визначальним елементом правового середовища [6].

Сучасний етап розвитку правової культури українського суспільства характеризується ціннісною переорієнтацією зв'язків держави та людини. Вихідним стає людина, а держава покликана захищати її права. Формування сучасної правової культури передбачає насамперед її орієнтацію на права людини. Вирішення завдань із формування сучасної правової культури громадян залежить не лише від держави. У цьому напрямі також потрібні зусилля суспільства, кожної людини. Зрозуміти сутність правової культури можна лише, дивлячись крізь призму діяльності людей. Правова культура не існує поза людиною. Вона породжена тим, що людина постійно прагне шукати смисл власного життя і діяльності, удосконалювати себе і світ, у якому живе [7].

Правова культура є опосередковуючою ланкою між правовою дійсністю та правовою поведінкою особи. Від рівня правової культури залежить поведінка людей у сфері права. Правова поведінка особи дає змогу координувати суспільні та особисті цілі, інтереси та мотиви. Поведінка індивіда у правовій сфері визначається взаємодією та відповідністю суспільних і особистих засад, а також характером інтересів, цілей і мо-

тивів особи. Ідеологічні та психологічні компоненти правової культури особи, спираючись на її ціннісні орієнтири, сприяють переходу правових приписів у реальну поведінку людей.

Таким чином, хоча й не можна абсолютизувати креативність антропологічного принципу у праві, однак саме ця його властивість дає змогу знаходити консенсус в умовах культурного та правового розмаїття. Україна, входячи у світовий глобальний правовий простір, змушена діяти у мультикультурному правовому полі вже зараз.

Найважливіша функція правової культури — сприяти згуртованості суспільства, затверджувати загальний порядок і стійкість соціальних структур. Як довів один із найвідоміших західних антропологів А. Р. Радкліфф-Браун, головною метою людей є виживання суспільства, що досягається постійно функціонуючими соціальними структурами, зокрема через культурні форми [8].

Сучасний світ не може існувати в умовах замкнутості правових культур. Відбуваються процеси правової акультурації, тобто взаємодії між правовими культурами на рівні законодавства, судової практики, юридичної науки, юридичної освіти. Результати правової акультурації можуть бути позитивними й негативними. Глобальною акультурацією є рецепція права, під час якої відбуваються глибинні зміни у правовій культурі. Деформація правової культури під впливом іншої чи інших правових культур, що створює напруження в правовій сфері й ускладнює правовий розвиток, носить найменування правової декультурації [9].

Важливо зрозуміти, що правова культура плюралістична за своєю природою, через те, що носій правової культури — окрема людина є унікальною і неповторною у своєму бутті. Розвиваючи цю тезу, наголосимо на одному важливому висновку, що здається, на перший погляд, очевидним. Річ у тім, що право, правове регулювання та правова культура мають тенденцію «захоплювати» унікальне буття людини цілком, «нарошувати» в ньому свою присутність.

У цьому випадку людина інтегрується, організується і підпорядковується правовій культурі, яка її «захопила».

У світі налічується близько 200 національно-державних утворень, 4 мільйони громад місцевого значення та сотні мільйонів інших формальних і неформальних груп. При цьому кожна спільність має свою культуру, своє внутрішнє специфічне середовище, свої традиції і звичаї. Усе це соціальне різноманіття не могло не позначитися на правовідносинах. Тому правопорядок у кожній соціальній спільності набуває особливого неповторного забарвлення. У цьому і виражається правовий плюралізм. В абсолютному вигляді він є середовищем для саморегулюючого суспільства (громадське суспільство), кожен індивід якого самостійно, на власний розсуд обирає варіант поведінки, що найбільш адекватно відповідає конкретній життєвій ситуації [10].

У літературі викладаються різні думки з приводу сутності правової культури, механізму її формування та місця антропологічного принципу права у цьому процесі. Але ж в основу формування правової культури повинен покладатися антропологічний принцип, оскільки правова культура є барометром суспільного життя, і під цим поняттям мається на увазі ставлення конкретної людини до права, правової системи, причому це ставлення базоване на її переконаннях, цінностях, ідеалах. На думку багатьох авторів, правова культура є специфічним способом спілкування та співпраці суб'єктів політичного та правового життя суспільства, що виражене в різноманітних формах правомірної поведінки та мислення (свідомості), базованих на вільному виборі гарантованих законами правових засобів досягнення поставленої мети. Антропологізм правової культури і проявляється в тому, що правова культура особи дає змогу досягнути синтезу суб'єктивного права, що притаманне кожному, та об'єктивного права, що існує поза волею окремо взятого індивіда.

Правова культура становить певну міру знання законодавства, поваги до

законів, уміння правильно розуміти їх і застосовувати в точній відповідності до тих завдань, для вирішення яких вони були створені. Це — ступінь ознайомлення людей із правом, його розуміння, що забезпечує обов'язковість дотримання всіма особами правових вимог [11]. «Правову культуру можна уявити як сукупність цінностей, створених людьми в правовій сфері. У зв'язку з цим вона вбирає в себе об'єктивне і суб'єктивне право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правову поведінку суб'єктів, критерії політичної оцінки права та правової поведінки у функціонуванні і розвитку її складових частин. Тобто правову культуру можна визначити як сукупність цінностей права, створених людьми протягом розвитку суспільства» — констатує Г. П. Клімова [12].

Неможливо не погодитись із твердженням Ю. М. Тодики, що становлення України як правової, демократичної, соціальної держави передбачає високий рівень правової культури громадян, соціальних груп, усього суспільства [13].

Визначення правового плюралізму, які наводять різні автори, або часто грішать термінологічними неточностями, або надто розпливчасті й абстрактні. Найбільш точно і чітко визначення таке: правовий плюралізм — це співіснування в єдиному обмеженому просторі як юридичного права і права різних соціальних спільностей, так і права однієї соціальної спільності з іншими спільносними правопорядками. У цьому визначенні можна побачити, що правовий плюралізм розглядається «за вертикаллю» — співіснування юридичного права та спільного права і «за горизонталлю» — співіснування різних спільносних правопорядків. Такий поділ є умовним і необхідним лише для наукового аналізу. У реальності і «вертикаль», і «горизонталь» правового плюралізму становлять єдину правову конструкцію будь-якої держави.

Кожна соціальна спільнота через особливе мікросередовище і свою соціальну автономність формує свої ритуали, традиції, звичаї, а отже, і свою

культуру. Найбільш стійкою і стабільною формою соціокультурного життя людей є етнічна спільність. А оскільки сьогоднішні наукові праці з антропології права часто роблять право безформним, маючи на увазі під ним усе, що завгодно, то зв'язувати правовий плюралізм необхідно не з будь-якою спільністю, а лише з етнічною. Адже всі основні риси права найбільш явно виявляються саме в етнічних спільностях. При цьому та чи інша етнічна спільність має в результаті історично сформованих уявлень про світ традиції, своє право (спільносне право), що відповідає правовій свідомості членів цієї спільності і необхідне для їх існування в певних умовах, які становлять як зовнішні чинники (географічні, кліматичні, природні), так і соціально-економічні (демографічний стан, рівень розвиненості економіки, рівень освіти тощо).

Сьогодні правовий плюралізм виражається в тому, що майже в будь-якому суспільстві в межах однієї держави в результаті міграційних процесів або формування соціально-автономних територій, де «консервується» певна культура, живуть різні етнічні спільності: національні меншини, корінні нечисленні народи. Як вже згадувалося вище, кожна з цих етнічних спільностей має свою культуру, що відмінна від культур інших спільностей. Основною характеристикою етносу так само є його самосвідомість (колективна свідомість, що дає відчуття ідентичності) і стереотип поведінки, що визначає відносини усередині спільності і зв'язок між індивідом і спільністю загалом [14].

Саме ці психологічні риси етнічної спільності і формують її правову своєрідність, особливе спільнісне право, що відрізняється від права інших соціальних спільностей. Відомий фахівець у сфері порівняльного правознавства Рене Давид писав про те, що необхідно зважати на спосіб мислення в розумінні права: «Одна система може носити релігійний характер, і жоден законодавець не може змінити норм такого права. В інших країнах закони — лише модель, яку вважають за нормальне порушувати, якщо

того потребує звичай...» [15]. У кожній демократичній країні існує цілий комплекс юридичних норм, спрямованих на створення рівних можливостей розвитку всіх національних меншин. Законодавство більшості держав створює умови для захисту своїх прав корінними народами, іншими етнічними спільностями з метою збереження їхньої самобутності, розвитку їхньої культури. На жаль, багато законів, які спрямовані на підтримку культурної автономності етнічних спільностей, а також на створення умов для використання ними в деяких випадках своїх правових звичаїв, не діють. Це здебільшого обумовлене тим, що немає ще відповідних знань і досвіду для можливості паралельної реалізації норм різного права (юридичного, спільнісного, звичаєвого, общинного). Звісно, не слід надто ідеалізувати ситуацію правового плюралізму. Адже як будь-яке явище правовий плюралізм має свої негативні сторони. Особливо чітко вони виявляються тоді, коли натхненні ідеями правового різноманіття дослідники починають пропагувати за те, щоб скоріше ліквідувати юридичне право, щоб швидше дати волю розвитку спільнісного права. Такі автори часто в усьому обвинувачують державу і розглядають її виключно як зло для суспільства.

До проблеми правового плюралізму в практичному значенні необхідно підходити обережно, щоб не створити правового хаосу, тобто ситуації, за якої індивід тієї чи іншої спільності дотримуватиметься обов'язків виключно свого спільнісного права і вимагатиме прав, що визнаються в його спільності. Тому, щоб створити стабільне співіснування різних правопорядків, необхідно встановити відповідні вимоги до норм різного права. Вимоги до правової норми, що має можливість бути використаною паралельно з юридичним правом, і до створення умов формування саморегулюючого суспільства можуть бути такі.

По-перше, варто виявити й узагальнити норми спільнісного права (зокрема, норми звичаєвого права та норми общинного права) і уможливити їх застосування в юридичній практиці.

По-друге, необхідно ширше використовувати принцип «дозволене все, що прямо не заборонено законом» і в приватному юридичному праві використовувати тільки диспозитивні норми, що надасть можливості застосовувати спільнісне право.

По-третє, при врахуванні спільнісного права в процесі правотворчості необхідно насамперед звернути увагу на три основні умови: чи є необхідною та чи інша норма спільнісного права; чи можна її замінити «стандартними» юридичними правилами поведінки; чи не суперечить вона законодавству (насамперед конституційному).

Ключові слова: антропологія права, правова культура, правова поведінка, правовий плюралізм.

Дослідження поєднує плюралістичні підходи до пізнання права. Антропологія права також вивчає правову культуру, яка плюралістична за своєю природою, через те, що носій правової культури — окрема людина.

Исследование объединяет плюралистические подходы к познанию права. Антропология права также изучает правовую культуру, плюралистическую по своей природе, потому что носитель правовой культуры — отдельный человек.

The study combines pluralistic approaches to the knowledge of law. Anthropology of Law is also studying the legal culture and pluralistic in nature, so that the support of legal culture — individual.

Література

1. Пулян Б. Ю. Человек в контексте культурной (социальной) антропологии // Антропологическая экспертиза Российского законодательства : материалы Всерос. науч.-практ. конф. — Казань : Таглитат, 2005. — С. 43–45.
2. Копієвська О. Р. До проблеми формування правової культури особи в Україні // Держава і право. — 2006. — Вип. 34. — С. 105.

3. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. — М. : Инфра-Норма, 2002. — С. 43.
4. Оборотов Ю. Н. Философия права и методология юриспруденции // Проблемы философии права. — 2003. — Т. 1. — С. 43.
5. Городнича Л. С. Формування юридичної еліти в Україні та її візирцеві представники // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Право». — 2008. — Вип. 2 (4). — С. 38–42.
6. Пучков О. А. Юридическая антропология / О. А. Пучков. — С. 6–7.
7. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. П. Семитко. — Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. ун-та, 1996. — С. 7.
8. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции : пер. с англ. / Альфред Реджинальд Рэдклифф-Браун. — М. : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — С. 220–236.
9. Оборотов Ю. Н. Динамика правовой культуры // Актуальные проблемы политики : сб. науч. пр. — О., 1999. — Вип. 6–7. — С. 83–88.
10. Штурцев Ю. Юридико-антропологічне розуміння правового плюралізму // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Першого всеукр. круглого столу (м. Львів, 16–17 верес. 2005 р.). — Л., 2006. — С. 302–309.
11. Соціологія права / М. І. Панов, Н. П. Осипова, Л. М. Герасіна [та ін.]. — К. : Ін Юре, 2003. — С. 151.
12. Клімова Г. П. Поняття і структура правової культури // Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості : матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми, Харків, 12–13 квіт. 2001 р. — Х., 2003. — С. 50.
13. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури / Ю. М. Тодика. — Х. : Райдер, 2001. — С. 70.
14. Садохин А. П. Этнология : учеб. для вузов / А. П. Садохин. — М. : Альфа-М : Инфра-М, 2004. — С. 80.
15. Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камилла Жоффе-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. — М. : Международ. отношения, 2003. — С. 16.